

BARTÓK ISTVÁN

Egy homiletikai vita 18. századi hazai recepciójához

Gombási István a prédikáció retorikájáról

Az irodalmi gondolkozás kutatói számára ismert tény, hogy Gombási István 18. századi erdélyi református lelkész érdeklődött a prédikáció elméleti kérdései iránt. Ennek leglátványosabb dokumentuma franciából fordított homiletikája. Jean-Frédéric Ostervald neuchâтели egyházi írónak (1663–1747) a papi hivatásról szóló munkáját¹ fordította le, saját igehirdetői gyakorlata során szerzett tapasztalataival kiegészítve.² A módszeres összefoglaló mellett figyelmet érdemelnek egyéb megjegyzései is. Kritikatörténeti érdekű állásfoglalást fogalmaz meg egyik prédikációskötetének előszavában:

Hogy az *Angliai Prédikálás módja*, mellyet követnek ma a' Vallásunkon lévő külső Nemzetekben, és mi köztünk-is a' nyelveket tudó Ifjabb Papjaink, más *Prédikálás módjánál* (: nevezetesen a' *Tilliana Methodusnál*) elébb-való légyen, meg-mutogatta T. *Hollebeek* Uram, Lejdai nagy hírű Prófessor, egy szép ezen *Matériáról* írt Dissertációjában, mellyet 1770-ben 8. rétből³ tudós jegyezgetésekkel meg-bővítve, újra ki-adott.⁴

Egy rövid közleményben nincs mód részletesen kifejtetni a Gombási által egyetértően hivatkozott megállapítás tartalmát. Mindazonáltal nem tűnik fe-

* A szerző irodalomtörténész, a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet nyugalmazott tanácsadója, az MTA-BTK Lendület Humanista Kánonok és Identitások Kutatócsoport tagja.

1 *De l'Exercice du ministère sacré par Monsieur OSTERVALD, pasteur de l'Eglise de Neuchâtel, Première partie: Qui traite de la Prédication, et de l'Instruction de la Jeunesse* (Amszterdam: J. F. Bernard, 1737).

2 GOMBÁSI István, *A' Papi Szent Hivatal' Gyakorlásáról való Traktátnak első Darabja. Melly tanít a' Prédikálásról, és az Ifjak' tanításokról* (Kolozsvár: Református Kollégium, 1784). Gombási munkásságáról részletesebben: SZETEY Szabolcs, *Adatok a magyar református prédikációs gyakorlat újraértékeléséhez 1784–1878 között* (Budapest: KGRE–L'Harmattan Kiadó, 2016), 195–211; BARTÓK István, „Adalék a 18. századi magyar egyházi retorika történetéhez: Gombási István prédikációelméleti munkássága (I–II.)”, in BARTÓK István, *Emberek-e a nők vagy sem?: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, 149–158 (Budapest: Balassi Kiadó, 2024).

3 Az eredeti nyomtatványban szereplő „részben” minden bizonnyal nyomdahiba. A munka 25 fejezetből áll, viszont nyolcadrét formátum.

4 *Egynéhány válogatott, és szükségesebb materiákra való Prédikátziók*, Melyeket Frantz és Német Nyelvekből Magyarra fordított, és holmi Jegyezgetésekkel meg-bővítve, közönséggé tett GOMBÁSI István (Kolozsvár: Református Kollégium, 1779), A3r–v.

leslegesnek legalább utalni akár az idézetben szereplő fogalmakhoz, nevekhez kapcsolódó legalapvetőbb tudnivalókra, akár néhány apró adalékra.

1. „Az Angliai Prédikálás módja”

A „methodus Anglicana” már a 17–18. század fordulóján a John Tillotson gyakorlata nyomán elterjedt prédikálási módot jelentette. A szerzőt és munkásságát Szörényi László frappánsan így jellemzi:

John Tillotson (1630–1694) anglikán teológus, [1691–1694] canterburyi érsek Baxterral [Richard Baxter, 1615–1691] egyetértésben dolgozott puritánok és anglikánok megbékélésén – a másik oldalról (az ún. „latitudinárius” koncepció). Európa-hírű egyházi szónok volt, 1729-ben megjelent két német fordítása közül az egyikhez Mosheim írt előszót, Voltaire szerint, aki Massillon fölé helyezte „le plus sage et le plus éloquent des prédicateurs européens”, „au jugement de toute l’Europe”. Szónoki képessége szerzett neki feleséget és érseki széket. Életében egész nemzete követte egyszerű és könnyed stílusú, ám közhelyes beszédeit. Fontos szerepe van a modern angol próza kialakulásában.⁵

Hasonló értékelés a modern hazai szakirodalomban:

A felvilágosodás korában a keresztény prédikáció is a racionalizmus jegeit mutatja. A kor Voltaire által is csodált képviselője J. Tillotson (1630–1694) canterburyi érsek volt, akinek világos, jó ízlésű moralista elmélkedéseit a magyar falusi szószékeken is ismételtették, többek között Gombási István fordításában (Kolozsvár, 1778 [helyesen: 1784]). Őt tartotta mintaképének a felvilágosodás nagy hatású német egyénisége, a „modern prédikáció úttörője”, J. L. von Mosheim (1694–1755).⁶

Tillotson magyar vonatkozásai között személyes kapcsolat is akad: bejegyzése megtalálható Mezőlaki János angliai tartózkodása során vezetett album amicorumában.

A már említett három személyiség [Humphrey Henchman, John Doiben, John Gunning] mellett Mezőlaki kiemeli még az „igen híres” Stillingfleet, Tillotson és Simon Patrick urakat, akik mindhárman a

5 SZÖRÉNYI László, „Faludi Ferenc, a könyvvizsgáló”, *Magyar Könyvszemle* 95 (1979): 1–24, 20.

6 NÉMETH Pál, „Prédikáció”, in *Világirodalmi lexikon*, főszerk. (I–XI:) KIRÁLY István, (XII–XIX:) SZERDAHELYI István, felelős szerk. (I–XI:) SZERDAHELYI István, (XIII–XIX:) JUHÁSZ Ildikó, 19 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970–1996), 11:25–28, 28.

király lelkészei. (Mindhárman beírták nevüket Mezőlaki albumába is.) Mezőlaki, noha maga református, szemmel láthatóan előnyben részesíti az anglikán egyházi méltóságokat; teszi ezt nyilván azért, mert elsősorban fontos személyiségek rokonszenvét kívánja megnyerni.⁷

Ami pedig „a magyar falusi szószékeket” illeti: a régebbi korok tudósai részletesebben foglalkoztak Tillotson hazai hatásával. A 18. század utolsó évtizedeiből több adat is utal az ő beszédei nyomán készült magyar nyelvű prédikációkra. Szentkuthy Károly négy folytatásban közölt tanulmányában „a régi jó öregeknek” állít emléket. Az első és a második részben⁸ részletesen ismerteti Gombási köteteit. Tartalmukat előrebozsátva szól a forrásokról:

Prédikációi két vaskos kötetben jelentek meg. Az első 1779-ben, Kolozsvártt, 4 rét 352 lapon „Egynehány válogatott prédikációk” cím alatt, adva 16 beszédet s 10 oldalra terjedő „előljáró beszédet”. E beszédek fordítások Kraft, Stapfer, Saurín, Mell, Werenfels, Dodridge után, de nem szolgál fordítások.⁹

A következő gyűjtemény, a *Harmincnégy prédikációk*¹⁰ forrásai között Tillotsont is említi:

[...] e II-ik kötet nem mind fordítás, legnagyobbbrészt átdolgozás Watt, Faigaux, Werenfels, Tillotson, Van Til, Spanheim, Drelinkurt, Jablonszky, Stapfer, Kirkhberger, Wolf (genfi) s Pickett után (Du Bosk, a francia Chrysostom, munkáit nem veszi át „mert tud olyan atyafit, ki a Du Bosk prédikációinak fordításában fáradozik. Nem akarja sarlóját a más vetésébe vágni.”) S mi több részben eredetiek.¹¹

Érdekes, hogy a „methodusa” miatt elmarasztalt Salomon van Til tartalmi érnei miatt szerepel a források között.¹² Szentkuthy Károly azt is megjegyzi,

7 GÖMÖRI György, „Mezőlaki János, »exul Hungarus«”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 88 (1984): 636–641, 638.

8 SZENTKUTHY Károly, „A régi jó öregek [1. rész]”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 30, 46. sz. (1887): 1451–1455. hasáb; [2. rész]: 30, 47. sz. (1887): 1486–1491. hasáb.

9 SZENTKUTHY, *A régi...*, [1. rész], 1453. hasáb.

10 *Harmincz-négy Prédikációk*, melyeket nagyobbban Frantzia és Német Nyelvekből Tolmátsolt, és Szükséges jegyezgetésekkel ki-világositván. Világ eleibe botsátott GOMBÁSI István (Kolozsvár: Református Kollégium, 1784).

11 SZENTKUTHY, *A régi...*, [2. rész], 1487–1488. hasáb.

12 A bűnbánó asszonyról (Lk 8, 37–38) szóló prédikációról az előljáró beszédben: „*Van a' Munka a' Van Til ezen Tekstusról dolgozott Prédikációjából alkalmaztatva.*” GOMBÁSI, *Harmincz-négy Prédikációk*, §§2v. A prédikáció: 242–249.

hogy Gombási a kötetet ellátta „15 oldalnyi előszóval, melyben becses adatokon kívül nagyjelentőségű homiletikai nézetekre is találunk”.¹³

Az „Angliai Prédikálás mód” alkalmazásának legmeggyőzőbb példája a Tillotson-fordítás. Gombási előljáró beszéde szerint:

*A' mitsoda Közönséges, olyan rettenetes Bűn a' Rágalmazás. Szépen mutogatta ezt Tillotson János Ur, a' mult száznak a' fogyta felé, Kántuáriai Érsek és Angliai Primás; Ennek engedtem azért ezen Prédikátziók rendében a' VI. Helyet.*¹⁴

A fordító besorolása is igazolja, hogy maradéktalanul egyetérthetett forrásával, ugyanis az előljáró beszédben közölt csoportosításban a „Tsupa Fordítások” között szerepel. A van Tilre visszamenő szövegen valamelyest változtathatott, azt ugyanis „Kész Prédikátziókból dolgozott, és tőlem csak alkalmaztatott Prédikátziók” sorában említi.

Tillotson nagy hatásához hozzájárulhatott prédikációinak egyszerűsége és közérthetősége. A feleslegesen túlbonyolított és az egyszerű néphez szóló prédikációk ellentétét századokon keresztül újra és újra megfogalmazták. A régi közhely Gombási szavaival:

Az igaz és valóságos Tudós Ember nem csak a' tzifra Prédikátziókban gyönyörködik; hanem azokban-is, a' mellyekben látja, hogy a' Keresztyén Vallásnak sarkalatos és fundamentomos Ágazatait (azokat a' Nagy és Mély Igazságokat) úgy adja-elő a' Pap, hogy a' szegény együgyű Kösség-is meg-foghassa.¹⁵

A közérthetőség egyik feltételével kapcsolatban Gombási Tillotsonra hivatkozik:

Az Anglusoknál a' mult százban szokásban volt, hogy a' papok Régi Sz. Atyák' jeles mondásaikkal trágyázták a' magok Prédikátzióikat: A' honnan sokszor *Görögül, Deákul* egy fél levelet-is el-mondogattak azoknak Írásaikból; míg 1682. tájékán, a' mint jut eszembe, Méltóságos és Tiszteletes *Tillotson János Úr*, Kántuáriai Érsek, az akkori híresebb Anglus Prédikátorokkal meg-egyeztek azon, hogy azután semmi *Deák* vagy *Görög* Mondást, azon a' nyelven, ne elegyítsenek Prédikátziójokba, hanem

13 SZENTKUTHY, *A régi...*, [1. rész], 1453. hasáb. A „nagyjelentőségű homiletikai nézetekről” lásd a 2. lábjegyzetben hivatkozott irodalmat.

14 GOMBÁSI, *Harmintz-négy Prédikátziók...* §§v. A prédikáció: 96–118.

15 Uo., §4r.

az értelmét elmondván, írják a szélire. Ezt követik egy darab időtől fogva a' Franc és Német Prédikátorok, Auktora ezen Prédikátziónak a mindjárt említett *Tillotson*.¹⁶

Piskárosi Szilágyi Márton sárospataki tanár (1748–1790) lefordította Tillotsonnak egy prédikációját.¹⁷

Szabó Aladár megállapítja, hogy Szikszai György (1738–1803) prédikációs-kötetének¹⁸ 3. és 6. darabja Tillotson beszédei nyomán készült. Bemutatja a felhasználás módját, azaz az átvételeket, kihagyásokat, bővítéseket.¹⁹

A *Kathedrai Gyűjteménnyel*²⁰ kapcsolatban is szóba kerül Tillotson mint forrás. A 3. és 4. kötetről írva a magát meg nem nevező szerző az idegen minták alapján készült prédikációkról elmélkedik:

Hogy pedig mások ne gondolják, hogy egy átaljában a' Tiszteletes Ur [a gyűjtemény összeállítója] után futólag íródot mind az, a' mi valamelyik munkájához hasonlít a' Gyűjteményben, jelentem képtelen is, hogy azokból a' könyvekből én is dolgozom, 's dolgoztam másokkal együtt, a' mellyekből Tiszteletes Ur irt. A' jó nevelésről írtam *Saurinból* és *Tillotsonból* egy Prédikátziót.²¹

Tillotsonnak a hazai prédikációirodalomra gyakorolt hatása mellett megemlíthető további magyar vonatkozása, mégpedig egy megmagyarosodott szavunk etimológiája:

John Tillotson (1630–1694), Canterbury érseke kínálja a *hókuszpókusz* eredetének időrendben legelső magyarázatát, amely egyben – nézetünk szerint – a varázsszó legvalószínűbb etimológiája. Eszerint varázsszavunk a katolikus mise *hoc est corpus (meum)* 'ez az én testem' latin formulájából származik, annak eltorzított változata: „in all probability those common jugling words of *hocus pocus* are nothing elfe but a corruption of *hoc est corpus*” (1684:34, a kurziválás a mű eredeti kiadásában).²²

16 Uo., 97.

17 SZILÁGYI Márton, *A keresztyén vallásnak méltóságáról írott prédikáció* (Pozsony és Kassa: Landerer, 1785).

18 SZIKSZAI György, *Egynéhány prédikációk* (Pozsony: Landerer, 1787).

19 Ifj. Dr. SZABÓ Aladár, „Szikszai György élete és munkássága”, *Theologiai Szemle* 3, 5–6. sz. (1927): 232–330, 311–313.

20 SZENT-MIKLÓSI Timotheus, *Kathedrai Gyűjtemény, az az külömb-külob-féle prédikátziók, mellyek a Szent Írásban gyakorlott tudós férfiaknak kathedrára készült munkáikból összeegyűjtettek, és köz-haszonra ki-adattak*, 4 köt. (Győr: Streibig József, 1790–1792).

21 „Tudósítások”, *Magyar Kurir* 16, 10. sz. (1792): 160–163, 161.

22 SZENTGYÖRGYI Rudolf, „Szó- és szólásmagyarázatok: Hókuszpókusz”, *Magyar Nyelv* 107 (2011): 463–468, 465. A jegyzetben hivatkozott forrás: John TILLOTSON, *Discourse against*

2. „A Tilliana Methodus”

Salomon van Til (1643–1713) a post-cocceianus irányzat vezető teológusa. 1684-től dordrechti gimnázium tanára, 1702-től haláláig a leideni egyetemen a teológia professzora.²³ G. Hendrik van de Graaf rövid jellemzése szerint

[...] van Til Salamon (1702–1713). A cartéziánus coccejánusok közé sorolható. Szigorú különbséget tett a természeti és a kijelentett theologia között, amelyeknek a kapcsolatát végeredményben a hitigazságok értelem szerinti magyarázatában látta. Kiváló homiléta volt.²⁴

Apró adalék hazai ismertségéhez: egy németre fordított prédikációja megvolt a szatmárnémeti gimnázium könyvtárában: „Salamon van Til: Das Evangelium des heiligen Apostels Matthei, Franckfurt, 1708. – Kölni Lajos, ref. elemi iskolai tanító úr ajándéka”.²⁵

Salomon van Til prédikációelméleti munkája igen népszerű lehetett: 1688 és 1730 között 9 kiadása ismert.²⁶ Ugyancsak elterjedtségére enged következtetni, hogy csaknem fél évszázaddal az utolsó megjelenése után Hollebeek szükségesnek látta ellenvetéseit megfogalmazni. Van Til rendszerező összefoglalója mellett rövidebben is kifejtette homiletikai nézeteit Adrianus Junius leideni lelkész (†1680) általa kiadott prédikációinak előszavában.²⁷

3. „T. Hollebeek Uram”

Ewaldus Hollebeek (1719–1796) 1752-től Groningenben, 1762-től Leidenben a teológia professzora. Idézett tanulmányában Szabó Aladár említi a prédikálásról alkotott elképzeléseit:

Transubstantiation (London, 1684).

23 Matthias MANGOLD, *Towards a Reformed Enlightenment: Salomon van Til (1643–1713) and the Cartesio-Cocceian Debates in the Early Modern Dutch Republic*, Brill’s Studies in Intellectual History 352 (Leiden: Brill, 2024).

24 G. Hendrik VAN DE GRAAF, „Az erdélyi theologusok és a Staten College XVIII. századi kapcsolatának néhány vonatkozása”, *Református Szemle* 62, 3–4. sz. (1969): 264–286, 271.

25 *A szatmárnémeti Evang. Reform. Főgimnázium 1892–93. évi (XXIII-ik) értesítője*, szerk. BORSOS Benő (Szatmár: Szabadsajtó Könyvnyomda, 1893), 62. A munkának ismert egy korábbi kiadása is (Lipce: Matthias Groot, 1704).

26 *Methodus concionandi iuxta praecepta artis hermeneuticae & oratoriae concinnata*, quam in usum studiosae juventutis delineavit Salomon VAN TIL (Dordrecht: 1688, 1704, 1712; Frankfurt: 1712; Franeker: 1712, 1716, 1730; Utrecht: 1717, 1727).

27 *Adriani Junii [...] Operum Analitico-Practicum tomus singularis [...] luci exposuit* Salomon VAN TIL (Dordrecht: Viduae Caspari & Theodori Gorii, 1685).

Az egyházi szónoklat terén, amikor Hollebeek Tillotson canterburyi érsek prédikálási módszerét: az ú. n. angol módszert igyekezett átplántálni Hollandiába, [Gisbert] Bonnet a voetianus és coccejánus harcok előtt szokásban volt úgynevezett analitiko-szintetikus prédikálási módszert akarta feleleveníteni javított formában. Szerinte először egy rövid szakaszt a tulajdonképpeni textusmagyarázatra kell fordítani, majd egy hosszabb szakaszban a textusban levő igazságokat és tényeket kell kifejteni hittani és erkölcsstani szempontból és végül a beszédet egy rövid intéssel kell befejezni. [...]

Tillotson nemcsak az angol egyházi szónoklás történetében szerzett magának nagy nevet, mint a jobb homiletikai ízlés úttörője, akit Voltaire „a legbölcsebb, legmeggyőzőbb európai igehirdető”-nek nevez, hanem a német, holland és svájci igehirdetésre is többkevesebb hatást gyakorolt. A józan ortodoxia svájci képviselői előtt Tillotson nagy tekintély volt, s valószínűleg már Svájcban reá irányult Szikszai figyelme e nevezetes angol igehirdetőre. Hollandiában nem sokkal azután, hogy Szikszai hazatért, jelenik meg Hollebeek leideni professzor beszéde, melyben Tillotson prédikálási módszerét veszi védelmébe, de előadásában bizonyára ezt már hamarabb is megcselekedte. Sőt Magyarországon is akadtak Tillotsonnak tisztelői abban a korban, amikor Szikszai prédikációi napvilágot láttak.²⁸

Hollebeek Gombási István által hivatkozott munkája először három részletben,²⁹ majd egy kötetben³⁰ jelent meg. Az anyagot a Hollebeek egyetemi előadásai nyomán készült disputációk foglalják össze. Megvédésükre három különböző alkalommal került sor (1678. október 12., december 7., 1679. március 8.). A nyomtatott változatok a praeses, Hollebeek neve alatt jelentek meg, de a címlapokon feltüntették a respondens nevét is: mindhárom résznél Petrus Wilhelmus Leemans. Az egykötetes kiadáson Leemans már nem szerepel. Gombási tájékozottságát mutatja, hogy alig egy évtizeddel a munka megjelenése után hivatkozik rá.

Hollebeek neve más összefüggésben is felbukkan a magyar művelődéstörténetben: Bod Péter egyháztörténeti kéziratával kapcsolatban. Bod a *Historia Ecclesiastica reformationis Hungariae et Transylvaniae*-t kinyomtatás céljából

28 SZABÓ, „Szikszai...”, 248, 312.

29 *Dissertatio theologica prima de optimo concionum genere, qua ea divinas literas e suggestu sacro exponendi methodus, quae vulgo Anglicana dicitur, modeste defenditur et simul a praecipuis, quae viri docti in contrarium adducunt, argumentis placide vindicatur.* [...] sub praeside [...] Ewaldi HOLLEBEEK [...] (Leiden: Samuel et Johannes Luchtmans, 1768); *Dissertatio theologica secunda* [...] (Leiden: Samuel et Johannes Luchtmans 1768); *Dissertatio theologica tertia eaque ultima* [...] (Leiden: Samuel et Johannes Luchtmans, 1769).

30 *Dissertatio theologica de optimo concionum genere*, editio secunda [...] (Leiden: Samuel et Johann Luchtman, 1770). Modern kiadása: New York: Nabu Press, 2011.

küldte Hollandiába, de csak két fejezetét közölték. A teljes kézirat Hollebeekhez került, aki Bod kérésének eleget téve intézkedett, hogy azt a leideni egyetemi könyvtárban helyezték el. Ez meg is történt.³¹

Visszatérve a prédikációkhoz: a fentebbi első közelítések talán segíthetnek elhelyezni Gombási nyilatkozatait a 17–18. századi homiletikai irányzatok között. A hivatkozott források részletekbe menő vizsgálatával ragadható meg az egyes elképzelések pontos tartalma, különös tekintettel a Gombási István által képviselt nézetek helyére a hazai irodalmi gondolkozás történetében. Bizonyára felderíthető az egyes állásfoglalások kapcsolata a szerzők teológiai meggyőződésével, a mentalitástörténeti és retorikai szempontok összefüggése. Ez azonban a további kutatások feladata.

A Homiletical Debate and Its 18th-Century Hungarian Reception: István Gombási on the Rhetoric of Preaching

This study explores the 18th-century Hungarian reception of a significant homiletical discourse through the work of István Gombási, a Transylvanian Reformed minister known for his engagement with the theory of preaching. The focal point is Gombási's Hungarian adaptation of Jean-Frédéric Ostervald's *De l'Exercice du ministère sacré*, which he enriched with personal insights drawn from his own preaching experience. Gombási's writings provide a revealing perspective on contemporary rhetorical and theological currents, especially through his critical reflection on prevailing preaching methods. Notably, he favours the "Anglican method" inspired by John Tillotson over the more scholastic "Tillian method" associated with Salomon van Til. The study situates Gombási's evaluations within broader European homiletical trends, referencing key figures such as Ewaldus Hollebeek and assessing the influence of English and continental sermon styles on Hungarian ecclesiastical rhetoric. Through an analysis of Gombási's published sermons and prefaces, this article contributes to a deeper understanding of Enlightenment-era shifts in preaching practices and their intellectual underpinnings in Hungarian religious and literary history.

31 MIKLÓS Ödön, „Magyar diákok a leideni Staten Collegében”, *Theologiai Szemle* 4, 5–6. sz. (1928): 290–319, 316.

